

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie:
Bert van der Lingen
en Arjan de Haan

JAARBOEK 2014

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2014

Redactie: Bert van der Lingen en Arjan de Haan

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Voorbeelden van eerste-generatiepijpen en een houten pijpje in de vorm van een scheepje, gevonden in Amsterdam. Op de achtergrond scherven van steengoed, majolica en porselein, 1590-1625. (Foto Bert van der Lingen)

Achterzijde omslag: Figurale dubbelwandige pijp met afbeelding van Lodewijk Napoleon, gemaakt in Ruhla, Duitsland. (Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)

ISBN: 978-90-801138-5-5

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiensz. Overwesel, 1722 Bert van der Lingen	9
Kleipijpen van Noël, een belangrijke aanvulling op het assortiment van Gambier Arthur van Esveld	13
Een Jonaspip uit Keulen Ruud Stam	19
Het zeventiende eeuwse merk gekroonde staande leeuw met PS. Goudse of toch Amsterdamse makelij? Ron de Haan	23
Een kleipijp met miniatuur tekeningen in inkt Bert van der Lingen	27
Een bijzondere groep Ottomaanse kleipijpen uit de Levant Arjan de Haan	31
Ottomaanse pijpen in Nederlandse collecties, archieven en als bodemvondst (zeventiende en achttiende eeuw) Bert van der Lingen	39
De productie van kleipijpen in Ruhla (Thüringen) Ron de Haan	55
Samengestelde messing deksels uit Thüringen op pijpen uit Tophane, Ruhla en Schemnitz Arjan de Haan	69
De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid Ruud Stam	75
Pijprokers op keramiek Wiard Krook	87
Een ‘tobacqy pyp met tin beslaegen’ in een linnenkast in Dokkum, 1604 Bert van der Lingen	93
Is het bijmerk een betrouwbaar dateringsmerk? Ruud Stam	99
De republikeinse held van een vrijwel onbekende Franse pijpenmaker. Met een bijlage over de andere pijpenmakerijen in Straatsburg Ruud Stam, André Leclair en Gilles Kleiber	105
Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625 Bert van der Lingen	111
English summaries	148

Voorwoord

Voor u ligt het tweede jaarboek van de 'PKN, stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Na de publicatie van ons eerste jaarboek hebben we veel positieve reacties ontvangen. Het kostte dan ook weinig moeite om de energie te vinden om dit tweede jaarboek samen te stellen. Naast de positieve reacties hebben we ook opbouwende kritiek ontvangen uit de academische wereld. Dit had vooral te maken met de opmaak van de artikelen en de leesbaarheid. Mede hierdoor ziet U een aantal veranderingen die we hebben doorgevoerd. De belangrijkste aanpassing is het font. Deze is veranderd van Arial naar Helvetica, waardoor de artikelen makkelijker leesbaar zijn en waardoor er meer tekst op een pagina past. Verder is de regelafstand aangepast en hebben alle pagina's headers gekregen. Dit vergemakkelijkt het terugvinden van de bron als artikelen los verwerkt worden. Tot slot zijn nu zo veel mogelijk de afmetingen van de voorwerpen, middels een meetlatje of in de tekst bij de afbeeldingen, weergegeven.

We hebben ook dit jaar getracht zoveel mogelijk variatie aan te brengen in de artikelen en daarbij de Nederlandse vondsten niet over het hoofd te zien. Zo zijn in het jaarboek onder meer bijdragen te vinden van Bert van der Lingen, over een grote en zeer zeldzame groep eerste-generatiepijpen uit Amsterdam, Ron de Haan schrijft over het zeventiende-eeuwse merk gekroonde staande leeuw met TS en Wiard Krook heeft een artikel over pijprokers op zeventiende- en achttiende-eeuwse borden. Bijzondere vondsten uit Nederlandse bodem zijn de Ottomaanse tabakspijpen die door Bert van der Lingen worden beschreven.

Uiteraard treft u ook artikelen aan die over de landsgrenzen gaan. Zo heeft Ruud Stam bijdragen over een bijzondere zeventiende-eeuwse Jonas pijp uit Keulen en over de Belgische export en import van pijpen na de onafhankelijkheid en Arthur van Esveld schrijft over de overname van Noël door Gambier. Ron de Haan heeft verder nog een bijdrage over de pijpenfabricage in Ruhla en Arjan de Haan beschrijft een bijzondere groep kleipijpen uit de Levant.

Wij wensen u veel leesplezier in dit tweede jaarboek van de Stichting PKN,

Arjan de Haan
Bert van der Lingen

Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiaensz. Overwesel, 1722

Bert van der Lingen

In 1722 verschenen de pijpenmakers Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiaensz. Overwesel voor de Schepenbank van Gouda in verband met een conflict over een geldlening. Naar aanleiding hiervan werd in het judicieel aktenboek beschreven aan welke verplichtingen Valkenburg zich diende te houden. Hierin is interessante informatie aangaande pijpmodellen beschreven en over het uitbesteden van het maken van pijpen op een bepaald merk.

Bart Pietersz Valkenburg

Bartholomeus Valkenburg (ook Bart Pieterse Valckenburg) werd rond 1667 in Gouda geboren. Op 17 januari 1694 trouwde hij daar met Sannetje Marthe,¹ een dochter van de pijpenmaker Gloudt Marthe (Marté). Die was in de periode 1671-1675 de vroegst bekende eigenaar van het bekende pijpenmakersmerk *Fortuin*.² Hun zoon Glaudis (Gloudij) Valkenburg (1697-1728), die eveneens pijpenmaker werd,³ trouwde op 16 september 1725 te Gouda met Heiltje Hendriks de Weger (1704-1748).⁴

Bart Pietersz. Valkenburg deed op 5 juni 1708 op circa veer-

tigjarige leeftijd zijn proef voor het gilde. Hij werd pijpenmakersbaas met de *BP gekroond*,⁵ welk merk was afgeleid van zijn initialen. Hij was werkzaam tot en met 1732.⁶

Lening en voorwaarden

Begin jaren twintig ging het minder goed met het bedrijf van Valkenburg. In april 1722 had hij namelijk een bedrag van 100 gulden van Jan Bastiaensz. Overwesel geleend om zijn 'winkel en affaires' voort te zetten.⁷ Valkenburg was de afspraken met Overwesel maar gedeeltelijk nagekomen. Ondanks diverse aanmaningen had hij halverwege juni nog maar 178 van de 4.000 gros korte Engelse pijpen geleverd waarmee een bedrag van fl. 4,45 was afgelost. Op 17 juni 1722 werd Valkenburg voor de Schepenbank van Gouda gedaagd. Naar aanleiding hiervan werd in het judicieel aktenboek beschreven aan welke verplichtingen hij zich diende te houden. Waarschijnlijk waren de voorwaarden die hierin werden genoemd hetzelfde als die bij het aangaan van de geldlening, aangezien er geen verwijzing naar een eerdere overeenkomst werd vermeld. Waarschijnlijk ging het indertijd om een onderhandse akte tussen Valkenburg en Overwesel waarvan geen officieel afschrift bewaard was.

In ruil voor de geldlening moest Valkenburg 4.000 gros (576.000 stuks) korte Engelse pijpen vervaardigen en aan Overwesel leveren voor 11 stuivers per gros. Dat was een halve stuiver meer dan Overwesel aan zijn andere werklieden betaalde. Bij aflevering zou hij Valkenburg echter maar 10 ½ stuiver betalen. De resterende halve stuiver werd ingehouden tot het geleende bedrag was afgelost (4.000 x f 0,025 = f 100,00). Overwesel mocht geen rente in rekening brengen.

Daarnaast moest Valkenburg een jaar lang met een schroef pijpen maken voor Overwesel en hem *lange grootkopte fijne gesnolde pijpen* van 14 ½ stuivers het gros en *lange Engelse pijpen* van 20 stuivers het gros leveren. Hij moest alle pijpen met de *B gekroond* merken. Bij de laatste twee soorten zijn geen aantallen genoemd. Dit lijkt er op te wijzen dat Overwesel de vervaardiging van een deel van zijn pijpen had uitbesteed aan Valkenburg en dat alleen de eerstgenoemde

Afb. 1a. Exportmodel met ketelmerk ASV op steelzijde. H. 42 mm. Gouda, Arien Jansz Sonneveldt, 1702-1715/1729.

Afb. 1b. Merk van de pijp in afbeelding 1a

4.000 gros korte Engelse pijpen werd gebruikt voor de terugbetaling van de lening. Voor de lange fijne gesnolde grootkoppen en de lange Engelse pijpen die hij voor Overwesel maakte kreeg hij dezelfde prijs als de andere pijpenmakers die in opdracht van Overwesel fabriceerden.

Overwesel was een belangrijke pijpenmakersbaas en pijpenkoopman. In de jaren 1704-1737 was hij eigenaar van de *B gekroond*.⁸ Dit was een gewild merk dat vooral in de export een belangrijke omzet realiseerde. Overwesel en zijn vrouw hadden zelfs testamentair laten vastleggen dat de langstlevende het merk zou exploiteren tot hun oudste zoon pijpenmaker werd.⁹ Ook liet hij pijpen met zijn merk bij andere pijpenmakers vervaardigen. Overwesel behoorde namelijk tot een kleine groep bevoorrechte pijpenmakers/pijpenkooplieden die toestemming van het gilde had om hun merk uit te besteden. Door het uitbesteden van werkzaamheden kon hij niet alleen tijdelijke grote orders garanderen voor zijn afnemers maar ook een handelsvoorraad opbouwen. In de praktijk betekende dit dat een aanzienlijk deel van de *B gekroond* pijpen in andere werkplaatsen werd gemaakt dan die van hemzelf. Valkenburg maakte ook pijpen voor Overwesel, met dien verstande dat het hier niet ging om een gewone uitbesteding uit vrije wil, maar een bestelling die moest worden afgeleverd om een schuld af te lossen.

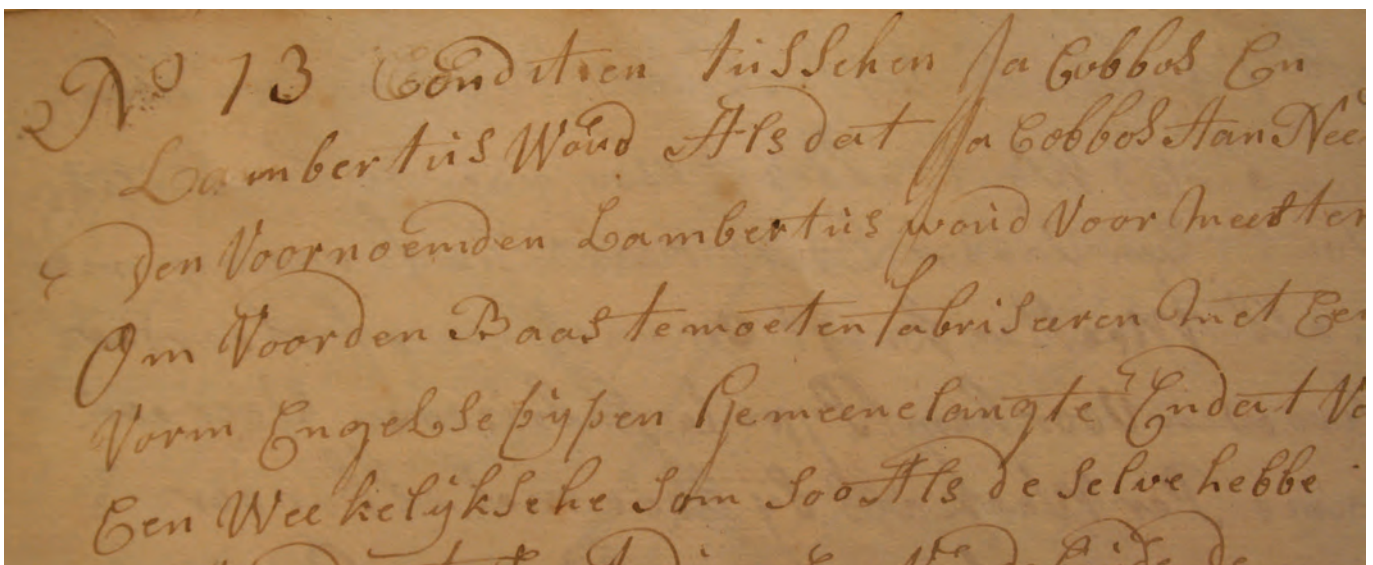
Wat de problemen waren waar Valkenburg mee kampte is niet bekend. Mogelijk speelde er nog andere zaken waardoor een financiële injectie nodig was. Hij kon ook zijn personeel niet vasthouden. In oktober 1722 moest hij voor de Magistraat van Gouda verschijnen. Valkenburg eist van Jacob Andriesz. dat zijn minderjarige dochter, volgens een eerder gemaakte overeenkomst nog 8 weken bij hem moest werken. Het vonnis luidde anders dan Valkenburg graag had gezien. De eis werd hem ontzegt en hij werd veroordeeld om de kosten van deze zaak te betalen.¹⁰ Het is niet bekend

waarom het minderjarige meisje niet meer bij hem mocht of wilde werken.

Pijpenmakers en leningen

Een paar keer eerder zagen we dat een pijpenmaker geleende van een afnemer, maar dan waren er kooplieden in tabak bij betrokken die tevens in pijpen handelden. Arie Jacobsz. Danens, fabrikant van het merk *molen*, leende in 1701 en 1714 bedragen van 250 en 600 gulden tegen een vast rentebedrag van de Amsterdamse tabaksfabrikant en pijpenhandelaar Frans van de Velde. Van de Velde verkocht pijpen met het merk van Danens en liet daarop zijn eigen firmanaam stempelen.¹¹ De voorwaarden en specifieke afspraken bij deze lening waren niet in de archiefstukken genoteerd. Mogelijk kon de investeerder tegen gunstige condities pijpen bestellen en was Danens verzekerd van een vaste afname. Vooral in de beginperiode van zijn bedrijf (1697) was dit wellicht een gunstige regeling voor hem. Een soortgelijke constructie heeft zich mogelijk ook afgespeeld tussen de Amsterdamse tabaksfabrikant Jan George Burgklij en de Goudse pijpenmaker Van der Spelt. Ruim 75 jaar later was er een vergelijkbaar voorval. In 1790 leende de Goudse pijpenmaker Hendrik Hunk een bedrag van 100 gulden van de Woerdense tabaks- en pijpenhandelaar Hendrik Straatman. Mogelijk was deze lening bedoeld om zijn bedrijf op te starten, aangezien hij in datzelfde jaar zijn meesterproef aflegde en zijn eigen bedrijf begon.¹²

Bij Valkenburg waren het geen opstartproblemen, hij was immers al geruime tijd als baas werkzaam. Het bedrag dat hij leende lijkt weinig, maar in die periode was 100 gulden min of meer gelijk aan, of zelfs iets hoger dan, het jaarsalaris van een arbeider. Valkenburg was toen circa 55 jaar. Zijn zoon Gloudij werkte nog als knecht en zou pas vijf jaar later als pijpenmakersbaas aan het werk gaan met het merk 45 gekroond.

Afb. 2. Boek van huur en koop, Nr. 13, 4 Juni 1773. (Gouda, Streekarchief Hollands Midden Gouda)

De pijpen die Valkenburg moest maken waren van de betere kwaliteit, maar verschilden in lengte en model. Bij de lange fijne gesnolde grootkoppen van 14,5 stuivers die in de akte worden genoemd, ging het om betere kwaliteit trechtermodellen, die na het bakken en polijsten in een oplossing van zeepsop en was werden gedoopt, waardoor ze een fraaie glans kregen (het zogenaamde snollen) en daardoor tijdens het roken niet aan de lippen kleefden. De koppen van deze pijpen waren in verschillende formaten leverbaar.

Met de korte en lange Engelse pijpen werden exportmodellen bedoeld. Die hadden toen nog een trechtermodel. (Afb. 1a, b) De akte laat zien dat deze modellen al vroeg op de markt kwamen. Ze worden hier niet veel gevonden omdat het merendeel naar het buitenland ging. Een voorbeeld van een dergelijke pijp is onlangs in Zevenhoven gevonden en gemerkt ASV. Deze pijp komt uit de werkplaats van Arien Jansz Sonneveld (werkzaam 1702-1715/1729).¹³ Later werden deze exportmodellen in ovaalvorm vervaardigd. Uit bodemvondsten blijkt dat een groot aantal Goudse en Alphenfabrikanten dit model in hun assortiment hadden. Ze werden ook geleverd aan Amsterdamse tabaksfabrikanten die ze, samen met hun tabak, exporteerden.

In latere periode vinden we in de archieven sporadisch informatie die met deze soort te maken heeft. Zo nam in 1773 de Goudse pijpenmakersbaas Jacob Bos de meesterknecht Lambertus Woud in dienst, speciaal om 'met een vorm Engelse pijpen van gewone lengte' voor hem te maken.¹⁴ (Afb. 2) Pijpenmakers en kooplieden die aan uitbesteding van merken konden doen, zullen deze exportmodellen bij andere bedrijven hebben laten maken wanneer er grote orders binnenkwamen om hun reguliere afzet niet in gevaar te brengen.

Pas aan het eind van de achttiende eeuw komen we in een rekening weer de benaming 'Engelsen' tegen. De verkoopprijs van deze korte pijpen bedroeg 15 stuivers per gros. Een late vermelding is die van de Duitser Nemnich, die tussen 1796-1809 een bezoek bracht aan de Goudse pijpenfabriek van Hendrik Herbus. Hij noemde 'kleine Engelse voor de boeren in Noord-Holland'.¹⁵ Bij beide vermeldingen blijft het echter onduidelijk om welk model het ging.

Noten:

- 1 Sannetje werd in Gouda geboren, c.22-12-1672. (Website <http://home.planet.nl/~jlafeber/kwartierstaat.html>).
- 2 Duco, 2003, p.137, nr. 184.
- 3 Duco, 2003, p.192, nr. 985: Gloudij Valkenburg eigenaar van het merk 45 gekroond (1727-1728). Na zijn overlijden ging het merk over op zijn weduwe (1728-1729).
- 4 Website <http://www.genealogieonline.nl/stamboom-de-weger/I2168.php>.
- 5 Streekarchief Hollands Midden Gouda (SAHM), Gildeboeken pijpmakers Gouda (British Museum) Vol. 4, 1660-1724.
- 6 Duco, 2003, p.163, no. 552 (eigenaar in de periode 1708-1732).
- 7 SAHM, Gouda. Archieven van de Schepenbank Gouda (Oud-Rechterlijk archief). Civiele contentieuze zaken. Judicieel aktenboek (eis, repliek). Inv. nr. 200, folio 103, Jan Bastiaansz Overwezel contra Bart Pietersz Valkenburg, 17-06-1722.
- 8 Duco, 2003, p.151.
- 9 Duco, 2003, p. 29.
- 10 SAHM. Kamerboek politiemeesters Gouda, toegangsnr. 2, inv.nr. 309, blz. 158v, 14-10-1722.
- 11 Na het overlijden van Frans werd het bedrijf overgenomen door zijn zoons Frans en Jacob van de Velde. Deze firma naam wordt vaker op pijpen aangetroffen. Van der Lingen, 2013, p. 29-30.
- 12 Van der Lingen, 2008, p. 83-84.
- 13 Duco, 2003, p. 183.
- 14 SAHM, toegang 77, inv.nr. 13, Boek van huur en koop, Nr. 13, 4 Juni 1773.
- 15 Stam, 1995, p747.

Literatuur:

- Duco, D.H. 2003, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lingen, B. van der, 'De boedelinventaris van Hendrik Straatman, handelaar in tabak en tabakspijpen te Woerden, 1795 (2)', *Heemtijdingen*, 44 (3), p. 80-89.
- Stam, R., 1995, 'Een bezoek van P.A. Nemnich aan de pijpenfabriek van Hendrik Herbus te Gouda'. *PKN 18* (70), p. 745-748.

Een conflict tussen Bart Pietersz. Valkenburg en Jan Bastiaensz. Overwesel, 1722 / A conflict between Bart Pietersz. Valkenburg and Jan Bastiaensz. Overwesel, 1722

Bert van der Lingen

In 1722 the Gouda pipe makers Bart Pietersz. Valkenburg and Jan Bastiaensz. Overwesel appeared before the Gouda Schepenbank (magistrate) because of a dispute over a loan.

Overwesel was an important pipe maker and pipe merchant with the crowned B pipe mark which he mainly used on his export pipes. Valkenburg stamped the crowned BP on his pipes between 1708-1732. It is most likely Valkenburg had business problems and in 1722 he borrowed a sum of 100 guilders from Overwesel to continue his workshop and affairs. In exchange for the loan Valkenburg had to produce 4,000 gross (576,000 pieces) 'korte Engelse pijpen' (short English pipes) for Overwesel. These models were specially made for export. He had to stamp the pipes with the crowned B, the mark of Overwesel who paid Valkenburg half a stiver less per gross than usual until the loan was returned. A stiver was one 20th of a guilder. Despite several reminders Valkenburg made only 178 gross. Besides the 4,000 gross he also had to work for Overwesel for one year and make better quality long funnel shaped pipes for 14 ½ stiver per gross and long English pipes for 20 stiver per gross. All pipes had to be marked with the crowned B.

Overwesel belonged to a small group of privileged pipe makers who were also pipe merchants. They had permission from the pipe makers guild to outsource the making of pipes whilst retaining their own mark. By outsourcing work, they could not only guarantee large orders for their customers but also to build a trading stock. In practice this meant that probably a significant proportion of the crowned B pipes were made in workshops other than Overwesel's own.

